

BETHLEN ERDÉLYE, ERDÉLY BETHLENE

A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai

DÁNÉ VERONKA
HORN ILDIKÓ
LUPESCU MAKÓ MÁRIA
OBORNI TERÉZ
RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ
SIPOS GÁBOR
szerkesztésében

Kolozsvár, 2014

A kötet megjelenését támogatta:

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

A kötet CD-mellékletén hallható Melchior Vulpus (1570?–1615) *Vater Abraham, erbarme dich mein* című motettája. Előadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet vegyeskara, vezényel Benkő Tímea. A hangfelvétel a Sapientia EMTE kolozsvári stúdiójában készült 2014 novemberében, hangmérnök Lénárd József (Yogi).

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária
Korrektúra: András Zselyke
Műszaki szerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: Gloria, Kolozsvár
Felelős vezető: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BETHLEN ERDÉLYE, ERDÉLY BETHLENE. Conferință internațională (2013 ; Cluj-Napoca)

Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene : Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai : 24-25 október 2013, Kolozsvár / Szerkesztette: Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, ... - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2014

ISBN 978-606-739-008-7

I. Dáné Veronka (ed.)

II. Horn Ildikó (ed.)

III. Lupescu Makó, Mária (ed.)

94(498.4)''16''(063)

TARTALOM

OBORNI TERÉZ: „... Én felőlem jól emlékezni meg ne szűnjetek”.....	9
BETHLEN GÁBOR ERDÉLYE EURÓPÁBAN	
R. VÁRKONYI ÁGNES: Az európai jelenlét alternatívái.....	13
PAPP SÁNDOR: Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez	36
VALENTIN CONSTANTINOV: Impactul politicii externe a lui Gabriel Bethlen asupra situației Țării Moldovei la începutul Războiului de 30 de Ani.....	48
GEBEI SÁNDOR: Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita	56
KURUCZ GYÖRGY: Erdély és az angol diplomácia Bethlen Gábor fejedelemsége idején	69
HÁMORI NAGY ZSUZSANNA: A francia diplomácia viszonyulása Bethlen Gáborhoz 1620–1621-ben.....	79
KÁRMÁN GÁBOR: Bajor követ Bethlen Gábor esküvőjén.....	93
VIOLETA BARBU: Mirtul și laurii. Nunta principelui Gabriel Bethlen cu Katarina von Brandenburg reflectată în spațiul francez.....	106
KÉPES GYÖRGY: Az erdélyi és a dán állam Bethlen Gábor korában	131
KOVÁCS KATALIN ANITA: Bethlen Gábor külpolitikai törekvései ügynökhálózata tükrében.....	148
KISTELEKI KÁROLY: Az európai szuverenitás nézőpontjai és az erdélyi állam.....	162
BETHLEN GÁBOR UDVARA	
HORN ILDIKÓ: „Én creaturaim vagytok, édes híveim”. Az erdélyi elit változásai Bethlen Gábor korában	189
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Udvari elit Bethlen Gábor udvarában (A kolozsvári számadások tükrében)	202
VÁRKONYI GÁBOR: Wesselényi István és fiai Bethlen Gábor környezetében	214
KIRÁLY PÉTER: „Excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne is hijatok” – Bethlen Gábor, Erdély zeneszerető nagy fejedelme	222
TÖMÖSVÁRI EMESE: Esterházy Miklós, Bethlen Gábor politikai ellenfele.....	235
BETHLEN GÁBOR KORMÁNYZATA	
OBORNI TERÉZ: Az unió kérdése az 1614. évi megyesi rendi gyűlésen	249
HORVÁTH ATTILA: Bethlen Gábor korának erdélyi országgyűlései	259
RÁCZ LAJOS: Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmé választása, avagy a „libera electio” dilemmája	266
DÁNÉ VERONKA: Bethlen „jog- és társadalomharmonizációja”.....	288
BORBÉLY ZOLTÁN: A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez	295
HARAI DÉNES: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király tanácsa és tanácsosai.....	310
GÁLFI EMŐKE: A gyulafehérvári udvarbírák és területi hatáskörük Bethlen Gábor uralkodásának első szakaszában	319
P. SZABÓ BÉLA: „Szászok Attya”: Bethlen Gábor és az erdélyi szászok privilégiumai.....	327
EGYHÁZ, TÖRTÉNETÍRÁS, EMLÉKEZET	
IOAN-AUREL POP: Repere ale politicii confesionale a principelui Gabriel Bethlen față de români.....	345
HARGITTAY EMIL: „... az ártatlanság még az ellenséget is gyakorta kegyességre indította”. Még egyszer a Káldi-biblia támogatásáról.....	357

LÁSZLÓ ANIKÓ: Bethlen Gábor Erdélye és Alsted apokaliptikája	363
MOLNÁR DÁVID: Rákosi Boldizsár és Bojti Veres Gáspár vitája (1621).....	372
KOVÁCS SÁNDOR: Bethlen Gábor az unitárius egyháztörténet-írásban	380
PAPP KINGA: Bethlen Gábor a 18. század eleji katolikus történetírásban	387
SUSANA ANDEA: Practici ale scrisului în vremea lui Gabriel Bethlen	397
KÖLLŐ ZSÓFIA: Bethlen Gábor és a 17. századi verses királyéletrajzok.....	408
IONUȚ COSTEA: Gabriel Bethlen în istoriografia românească.....	418
G. ETÉNYI NÓRA: Bethlen Gábor híre és hírneve a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt	427
TUDOR SĂLĂGEAN: Gabriel Bethlen, Transilvania și mitul rozicrucian	440
LÖNHÁRT TAMÁS: Erdélyi külön út vagy Duna menti összefogás? Bethlen Gábor a 20. századi erdélyi politikai narratívákban	449
BETHLEN GÁBOR GAZDASÁGPOLITIKÁJA	
PAUL NIEDERMAIER: Premisele guvernării în perioada principatului Transilvaniei.....	463
KENYERES ISTVÁN: „Nekem pénzem nincsen, valami volt, Isten tudja mind hadra költöttem”. Állami jövedelmek és hadi kiadások Bethlen Gábor és II. Ferdinánd korában	473
BUZA JÁNOS: Pénzforgalom és árszabályozás Bethlen Gábor uralkodása alatt	487
PAKUCS MÁRIA: Nagyszében keleti kereskedelme Bethlen Gábor uralkodása idején	498
LIVIA ARDELEAN: Gabriel Bethlen și politica economică și militară față de comitatul Maramureș.....	509
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA: A bányaadalmak szerepe az erdélyi nemesércbányászat igazgatásában (1613–1629).....	516
FLORENTINA NIȚU: Consumul de bijuterii în Transilvania secolului al XVII-lea: lux, status social, rațiuni economice. Registrele de cumpărături ale principelui Gabriel Bethlen.....	524
BETHLEN GÁBOR ÉS A VÁROSOK	
PAPP KLÁRA: Várad, Debrecen és Kassa szerepe Bethlen Gábor fejedelemsége idején	537
KÓNYA PÉTER: Eperjes szabad királyi város szerepe Bethlen Gábor felkelésében.....	548
SZABÓ ANDRÁS PÉTER: A gyűlölt fejedelem – Bethlen Gábor és Lőcse város viszonya	556
RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ: Bethlen Gábor, Kolozsvár és az országgyűlés	571
BALOGH JUDITH: Bethlen Gábor és a székely városok	584
GARDA DEZSŐ: Bethlen Gábor és Gyergyó.....	596
CZIRÁKI ZSUZSANNA: „Durante beneplacito nostro”. Brassó és a szász rendi érdekérvényesítés Bethlen Gábor uralkodása idején a törcsvári birtokok tükrében	608
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Varannay András nemes polgár útja a főbírói székéből Bethlen Gábor kassai pénzverdéjének prefektusságáig	616
BETHLEN GÁBOR MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGE	
KOVÁCS ANDRÁS: Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa.....	635
MIKÓ ÁRPÁD: Az erdélyi késő reneszánsz festészet kutatásának problémái. Adalékok Gyulafehérvári Pál deák (†1635) műveihez	647
KISS ERIKA: „... derekas Inuentalasnak Regestruma” – Bethlen Gábor kincstára és kincsei.....	655
ADRIAN ANDREI RUSU: Cahlele cu mascheron feminin în Transilvania (prima jumătate a sec. XVII)	666
SÓFALVI ANDRÁS: Határvédelem a Székelyföldön Bethlen Gábor korában.....	675
Rövidítések jegyzéke	687
Képek jegyzéke.....	687
Képmelléklet.....	689

TABLE OF CONTENTS

Téréz Oborni: “... Do Not Cease to Remember Me in the Right Way”	9
THE TRANSYLVANIA OF GABRIEL BETHLEN IN EUROPE	
ÁGNES R. VÁRKONYI: The Alternatives of European Presence	13
SÁNDOR PAPP: Notes on Gabriel Bethlen’s Rise to Power	36
VALENTIN CONSTANTINOV: The Impact of the Gabriel Bethlen’s Foreign Policy on Moldova at the Beginning of the Thirty Years’ War	48
SÁNDOR GEBEI: Gabriel Bethlen and the Rzeczpospolita (Polish-Lithuanian Commonwealth)	56
GYÖRGY KURUCZ: Transylvania and the English Diplomacy during Gabriel Bethlen’s Principality	69
ZSUZSANNA HÁMORI NAGY: The Attitude of French Diplomacy Towards Gabriel Bethlen, Prince of Transylvania, in 1620–1621	79
GÁBOR KÁRMÁN: Bavarian Legate at the Wedding of Gabriel Bethlen	93
VIOLETA BARBU: The Myrtle and the Laurels. The Wedding of Prince Gabriel Bethlen with Katharina von Brandenburg Reflected in the French Space	106
GYÖRGY KÉPES: The Transylvanian and Danish States in the Age of Gabriel Bethlen	131
ANITA KOVÁCS KATALIN: The Diplomatic Aspirations of Gabriel Bethlen Through his Agent Network	148
KÁROLY KISTELEKI: Aspects of European Sovereignty and the Principality of Transylvania	162
THE COURT OF GABRIEL BETHLEN	
ILDIKÓ HORN: “You All are My Creations, My Dear Followers”. Changes in the Transylvanian Elite in the Age of Gabriel Bethlen	189
ANNAMÁRIA JENEY-TÓTH: Court Elite in Gabriel Bethlen’s Court (In the Mirror of the Account Books of Kolozsvár)	202
GÁBOR VÁRKONYI: István Wesselényi and his Sons in the Entourage of Gabriel Bethlen	214
PÉTER KIRÁLY: “He Should Be the Most Excellent. Don’t Even Summon an Ordinary Fine One” – Gabriel Bethlen, the Music-Loving Prince of Transylvania	222
EMESE TÖMÖSVÁRI: Miklós Esterházy, the Political Enemy of Gabriel Bethlen. Works of a Critical Edition	235
THE GOVERNMENT OF GABRIEL BETHLEN	
TÉRÉZ OBORNI: The Question of Union at the General Assembly of the Estates in Medgyes/Mediaș, 1614	249
ATTILA HORVÁTH: The Transylvanian Diets of the Gabriel Bethlen’s Age	259
LAJOS RÁCZ: The Election of Gabriel Bethlen as Prince of Transylvania or the Dilemma of “Libera Electio”	266
VERONKA DÁNÉ: “Legal and Social Harmonization” of Gabriel Bethlen	288
ZOLTÁN BORBÉLY: To the International Background of the Movement Against Gabriel Bethlen, Lead by György Homonnai Drugeth	295
DÉNES HARAI: Council and the Councillors of Gabriel Bethlen, Prince of Transylvania and Elected King of Hungary	310
EMŐKE GÁLFI: The Administrators of the Princely Estates of Gyulafehérvár and Their Territorial Jurisdiction in the First Decade of Gabriel Bethlen’s Era	319
BÉLA P. SZABÓ: “Father of Saxons”: Gabriel Bethlen and the Privileges of the Transylvanian Saxons	327
CHURCH, HISTORIOGRAPHY, MEMORY	
IOAN-AUREL POP: Highlights of Confessional Politics of Prince Gabriel Bethlen Concerning the Romanians	345
EMIL HARGITTAY: “...Innocence Often Inclines Even the Enemy for Graciousness”. Once More about the Subsidy of the Káldi Bible	357
ANIKÓ LÁSZLÓ: The Transylvania of Gabriel Bethlen and the Millenarianism of Alsted	363

DÁVID MOLNÁR: The Debate Between Boldizsár Rákosi and Gáspár Bojti Veres (1621)	372
SÁNDOR KOVÁCS: Gabriel Bethlen in the Light of the Unitarian Historiography	380
KINGA PAPP: Gabriel Bethlen in the Catholic Chronicles from the Beginning of the Eighteenth Century	387
SUSANA ANDEA: Writing Practice in the Time of Gabriel Bethlen	397
ZSÓFIA KÖLLŐ: Gabriel Bethlen and the Seventeenth Century Rhyming King Biographies	408
IONUȚ COSTEA: Gabriel Bethlen in the Romanian Historiography	418
NÓRA G. ETÉNYI: Gabriel Bethlen's Name and Fame in the Publicity of the Holy Roman Empire	427
TUDOR SĂLĂGEAN: Gabriel Bethlen, Transylvania and the Rosicrucian Myth	440
TAMÁS LÖNHÁRT: Distinct Way of Transylvania or Collaboration along the Danube? Gabriel Bethlen in the Transylvanian Political Narratives of the Twentieth Century	449
THE ECONOMIC POLICY OF GABRIEL BETHLEN	
PAUL NIEDERMAIER: Premises of Governance During the Time of the Principality in Transylvania	463
ISTVÁN KENYERES: "I don't have money, which I had, God knows that I have all spent on battles". State Incomes and Military Expenditures in the Age of Gabriel Bethlen and Ferdinand II.	473
JÁNOS BUZA: Regulation of Money Circulation and Prices Under the Rule of Gabriel Bethlen	487
MÁRIA PAKUCS: The Oriental Trade of Sibiu/Hermannstadt During the Reign of Gabriel Bethlen	498
LIVIA ARDELEAN: Gabriel Bethlen and his Economic and Military Policy Concerning the Maramureș County	509
PETRA MÁTYÁS-RAUSCH: The Role of the Mining-Estates in the Administration of the Transylvanian Precious Metal Mining (1613–1629)	516
FLORENTINA NIȚU: Jewelry Consumption in Seventeenth Century Transylvania: Luxury, Social Status, Economical Reasons. Shopping Registers of Prince Gabriel Bethlen	524
GABRIEL BETHLEN AND THE TOWNS	
KLÁRA PAPP: The Role of Várad/Oradea, Debrecen and Kassa/Košice during the Rule of Prince Gabriel Bethlen	537
PÉTER KÓNYA: The Role of the Free Royal Town of Eperjes/Prešov in the Uprising Against Gabriel Bethlen	548
ANDRÁS PÉTER SZABÓ: The Hated Prince – The Relation Between Gabriel Bethlen and Lőcse/Levoča	556
ENIKŐ RÜSZ-FOGARASI: Gabriel Bethlen, Kolozsvár/Cluj and the Diet	571
JUDITH BALOGH: Gabriel Bethlen and the Szekler Towns	584
DEZSŐ GARDA: Gabriel Bethlen and Gyergyó/Gheorgheni	596
ZSUZSANNA CZIRÁKI: "Durante beneplacito nostro". Brassó/Brașov and the Enforcement of the Saxon Interests during Gabriel Bethlen's Reign in the Light of the Törösvár/Bran Estates	608
ZSUZSANNA J. ÚJVÁRY: The Career of the Noble Burgher András Varannay from the Bench of Chief Magistrate to the Prefect of the Gabriel Bethlen's Mint of Kassa/Košice	616
THE ART HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF GABRIEL BETHLEN	
ANDRÁS KOVÁCS: Gyulafehérvár/Alba Iulia, the Residence Town of Gabriel Bethlen	635
ÁRPÁD MIKÓ: The Problems of Investigating the Late Renaissance Transylvanian Painting. Data Concerning the Works of Paulus Alba Julius (†1635)	647
ERIKA KISS: "... A Manful Register of Stocktaking" – Gabriel Bethlen's Treasury and Treasures	655
ADRIAN ANDREI RUSU: Stove Tiles with Female Mascaron in Transylvania (First Half of the Seventeenth Century)	666
ANDRÁS SÓFALVI: Border Defence of Szeklerland during the Reign of Gabriel Bethlen	675
List of Abbreviations	687
List of Illustrations	687
Illustrations	689

A GYULAFEHÉRVÁRI UDVARBÍRÁK ÉS TERÜLETI
HATÁSKÖRÜK BETHLEN GÁBOR URALKODÁSÁNAK
ELSŐ SZAKASZÁBAN

Kulcsszavak: *Gyulafehérvár, uradalom, udvarbíró, aludvarbíró, jószágkormányzás*

Az erdélyi fejedelmi udvarbírák működéséről és feladataikról utoljára Ember Győző értekezett összefoglaló közigazgatás-történeti munkájában, immár szinte hét évtizede.¹ A mintegy másfél oldalban összegzett feladatok és kötelezettségek jellegéről azóta sem született újabb tanulmány, jóllehet ennek tisztázása, ha érintőlegesen is, olykor elkerülhetetlen volt. Ily módon Gyulafehérvár város jogszolgáltatásában betöltött szerepükről Kovács András, a gyulafehérvári káptalani levéltárosok udvarbírótól való függéséről Bogdándi Zsolt és e sorok írója, a Báthory Gábor és Bethlen Gábor uralkodása alatt működött udvarbírák személyéről Jeney-Tóth Annamária írt bővebben.²

A gyulafehérvári fejedelmi udvarbíró (provisor) hivatalának prototípusa a budai udvarbírói hivatal kellett, hogy legyen, amelyet Mátyás király bizonyára azért hozott létre (először 1458-ban említik a források), hogy itteni udvartartásának ellátását biztosítsa, azonban idővel, Kubinyi András szavaival élve, „a királyi uradalmak fő jószágkormányzójává nőtte ki magát”.³ A Gyulafehérvárt és a körülötte elterülő birtokokat felölelő uradalom két birtoktestből jött létre 1556-ban. A középkor folyamán a nagyobbik rész birtokosa az erdélyi káptalan, a kisebbiké az erdélyi püspök volt,⁴ utóbbi birtokolta viszont Gyulafehérvár városát (kivéve a káptalani városrészt, amely azonban megrekedt a városfejlődés kezdetleges fokán⁵) és a közeli mezővárosok közül Sárdot, Krakkót és Igent. Ily módon a gyulafehérvári, előbb király-

1 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. 484–485.

2 Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Kovács András. (Erdélyi történelmi adatok VI. 2.) Kolozsvár 1998. (a továbbiakban: GyFvJk) 7.; *Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. (Erdélyi tudományos füzetek 274.) Kolozsvár 2012. 54–55.; *Gálfi Emőke*: A gyulafehérvári hiteleshely requisitorai (1556–1690). (Kéziratban levő doktori disszertáció.); *Jeney-Tóth Annamária*: „... Urunk udvarnépe...”. Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. (Speculum Historiae Debreceniense 11.) Debrecen 2012. 230–236.

3 *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). Levéltári Közlemények 35. (1964) 67–98.

4 Kialakulásukra l. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Bp. 1987. 107–108.; *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: Szabó István-émlékkönyv. Szerk. Rácz István. Debrecen 1998. 136–157.

5 *Kovács András*: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 250.

néi, majd fejedelmi uradalmat igazgató udvarbírói hivatal részben a gyulafehérvári provisor, részben a dékánkanonoki hivatal összeolvadásából jött létre.

Az egyházi javak szekularizációja folytán kialakuló gyulafehérvári fejedelmi uradalom első udvarbírái ekkor már az elődeik által hosszú ideje kialakított gyakorlatot alkalmazták a birtokigazgatás terén. A püspöki jószágokat igazgató gyulafehérvári provisorról az első adatunk 1492-ből való,⁶ azonban 1490-ből viceprovisorra nézve is rendelkezünk információval,⁷ ami arra utal, hogy ebben az időpontban a püspöki provizorátus szervezete már kiforrott. Ami pedig a káptalani jószágokat kormányzó dékánkanonokokat illeti, névsoruk a 13. század végétől szinte hiánytalanul összeállítható.⁸ Ebből következően nem zárjuk ki, bár bizonyosat nem állíthatunk, hogy az első gyulafehérvári udvarbíró az a Mosdósi Ambrus volt, aki közvetlenül a szekularizáció előtt a káptalani birtokokat kormányzó dékánkanonoki tisztet töltötte be, később a születendő fejedelem első tizedbérleje és az újjászervezett hiteleshelyi levéltár requisitorainak egyike lesz.⁹

A gyulafehérvári udvarbíró feladatai Bethlen Gábor korában egészen 1623-ig,¹⁰ amikor a mindenkor udvarbíró fölé praefectust rendelt a fejedelem, megegyeztek elődei teendőivel. A legfőbb közülük a gyulafehérvári fiskális uradalom jószágainak kormányzása és az udvartartás ellátásának biztosítása volt. Az, hogy a fiskális birtokoknak az utóbbi feladat teljesítése mennyire fontos volt Bethlen idejében is, kitetszik fogarasi udvarbírójának 1623-ban kelt instrukciójából: „Az fogarasy majorban continue ad minus legyen 1000 tiuk, lud egy nehany zaz, Komanan azerent, Porumbakon azerent, seött Betlenben Voylannis egy egy mayorsagot czienaltasson az holott az jozagboll adando tiukott tartassa s azon kiulus eresztessen tiuk lud majorsagott beöveön hogy Feyer Varatt taplalhassa tiukkall luddallis. (...) Zekely feoldy modra czienaliak az saytokott teömleökeött ne ollian utalatos gialazattiaro valo saytokott az menemweket aztalunkra fell attak mostis kitt az ebwnk sem eött megh”.¹¹

A jószágkormányzás mellett fontos bírói funkciót is viselt: a gyulafehérvári uradalom és benne a székváros jogszolgáltatásának felső szintjét a fejedelem nevében bíraskodó udvarbíró és választott ülnökökből álló (úri)széke képviselte.¹² Fellebbviteli szervként működött mind az uradalom jobbágyai és a székváros polgárai, mind Gyulafehérvár nemesei számára. Ugyanakkor a fentiekén kívül közigazgatási jellegű teendői is voltak, tudniillik karhatalommal ren-

6 *Hegyí Géza*: Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen túli részein. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle XLV. (2010) 293. 68. jegyz.

7 1490. január 4., Valentinus viceprovisor castri Albensis. MNL OL, DL 30 476.

8 *Hegyí Géza*: Az erdélyi dékánkanonoki tisztség betöltése az Árpád- és az Anjou-korban. Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szeged 2010. 64–65.

9 *Gálfi E.*: Gyulafehérvári hiteleshely i. m. 33–36.

10 *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp. 1980. 326–332., 336–337.

11 *Urbariile Țării Făgărașului*. Vol. I. 1601–1650. Ed. David Prodan – Liviu Ursuțiu – Maria Ursuțiu. București 1970. (a továbbiakban: *Urbariile*) 121.

12 GyFvJk 7. Itt jegyezzük meg, hogy 1639-ben hat ülnök volt: Gyulafehérvári Barsi Mihály, Siklósi Mihály, Ceglédi Mihály, Bárdi István, Debreczeni Szabó János és Borberek Csizsár István. MNL OL, F 4 Cista comitatum, Comitatus Albensis (a továbbiakban: Cc CtAlb) Cista I. Fasc. 4. Nr 3.

delkezett, és azt szükség esetén igénybe is vette az uradalom területén esetlegesen végbemenő rendbontás megfékezésére.¹³

A bemutatott feladatok részben eltérnek a Királyságban ebben az időben működő udvarbírák tevékenységétől, akik a 16. század elejétől kezdve a birtokok gazdasági irányításával foglalkoztak,¹⁴ majd a kamarai birtokok kialakulása után igazságszolgáltató tevékenységük a falusi vagy mezővárosi törvényszékekről fellebbezett közbűntényekre korlátozódott.¹⁵

A provizorátus szervezetére nézve megállapítható, hogy Bethlen a gyulafehérvári fejedelmi udvar elköltöztetése miatt Báthory Gábor halálakor két, mondhatni „központi” udvarbíró „örökölt”: a szebenit és a gyulafehérvárit, mindkettőnek saját hivatali szervezete is volt. A szebeni udvarbíró ekkor Kéméndi Váradi János volt (1611–1613),¹⁶ a gyulafehérvári pedig előbb Kaproncai Márton (1611,¹⁷ ő már Kéméndi előtt is betöltötte ezt a tisztséget¹⁸), majd minden valószínűség szerint az udvar visszaköltözéséig Dési István deák (rá nézve 1611–1613 között van adat¹⁹), aki ekkor egyidejűleg hiteleshelyi levélkereső is volt.²⁰ A szebeni udvarbíró elsődleges feladata az udvar ellátása lehetett, míg a gyulafehérvári az itteni uradalmat kellett, hogy igazgassa. Bethlen uralomra kerülése után a szebeni udvarbírótságot megszüntette, a gyulafehérvári uradalom élére pedig előbb Egri Györgyöt, majd ismét Kéméndi Váradi Jánost nevezte ki,²¹ aki gazdasági téren többéves tapasztalattal rendelkezett, lévén azelőtt is évekig gyulafehérvári udvarbíró (1608–1610),²² majd szebeni udvarbírótsága mellett 1613-ban tizedfőrendátor is.²³

Az udvarbírákat évente nevezték ki vagy újították meg tisztükben, beiktatásukat a hiteleshelyi requisitorok végezték, és lecserélésükkor inventáriumot készítettek.²⁴ A fejedelmi (így a gyulafehérvári) udvarbíró hivatali személyzete köréből ismerjük a viceprovizort, számtartóját, továbbá sáfárját.²⁵ Ők az uradalom bevételéből nyerték fizetésüket, mint ahogy a majorságbeli szerződéses mesteremberek, pásztorok, cselédek, révészek is. Itt jegyezzük meg, hogy ugyancsak a gyulafehérvári udvarbíró gondoskodott a református püspökök közül azokról, akik Gyulafehérváron vagy a közelében laktak (Bethlen alatt mindenik), két prédikátor (valószínűleg az udvari és a városi elsőpap), a gyulafehérvári iskolamester, a gyulafehérvári

13 *Ember Gy.*: Közigazgatás i. m. 485.

14 *Kenyeres István*: Váruradalmi gazdálkodás a késő középkorban. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp. 2008. 383–386.

15 *Kenyeres István*: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. (Habsburg történeti monográfiák 2.) Bp. 2008. 124.

16 MNL OL, F 2 IV. p. 57–58.

17 MNL OL, F 2 II. p. 339–340.

18 1607. március 12., MNL OL, F 2 XII. f. 29r–v.

19 MNL OL, F 2 IV. p. 104–106.; Cc CtAlb Cista V. Fasc. 1. Nr 17.

20 *Gálfi E.*: Gyulafehérvári hiteleshely i. m. 59–63.

21 Hivatalviselésük adatait l. a függelékben.

22 MNL OL, F 2 II. p. 232–236., 324.

23 MNL OL, F 3 Centuriae LI. Nr 26.

24 *Bogdándi Zs.*: Kolozsmonostori konvent i. m. 148–149.

25 *Urbariile* i. m. 117–125., 145.

ri hiteleshelyi levélkeresők, a fejedelmi alumnusok juttatásairól, továbbá a külső követek ellátásáról.²⁶

Az udvarbíró területi hatáskörét, és a gyulafehérvári uradalom terjedelmét Bethlen trónra lépésekor jól jellemzik a fejedelem saját szavai: „(...) szegény Báthory fejedelem idejében minden ember jószágga exemptus volt nagyobb részére, minden harminczadokat eldeputált, semmi jószág és majorság az várhoz nem volt (...)”.²⁷ A fiskális javakat illető birtokpolitikájának jellemzésére főképp az 1615-ös birtoktörvényt szokták emlegetni,²⁸ amelynek lényege a következő: 1588-ig visszamenően felülvizsgálja a fiskális jószágok kárára történő adományok és zálogosítások törvényességét, és mindazoktól visszaveszi, akik érdemtelenül kapták. Ennek előzményként azonban levelezéséből arra következtetünk,²⁹ hogy már ennek előtte, 1614 folyamán összeíratta a fiskális birtokokat: „Az várhoz való jószágoknak restitutiójáról gondok felcirkáltatván regestumot küldjön mi nekünk róla, kit micsoda fejedelmek adományával és micsoda emberek bírnak” – írja Rhédei Ferenc váradai kapitánynak.³⁰ Sajnálatos módon, ha készült is ilyen összeírás, ez nem maradt ránk, így módon a gyulafehérvári uradalom nagyságáról, a hozzátartozó falvokról a XVII. század közepéig csupán három forrásból tájékozódhatunk.

Az első egy 1603 körül kelt jelentés az erdélyi fiskális uradalmakról.³¹ Ekkor a gyulafehérvári uradalomhoz tartozott a következő 14 helység (mezőváros és falu): Gyulafehérvár, Borbánd, Szentimre, Szőlős (talán Székás), Sárd, Poklospatak, Csüged, Váradja, Berve, Remete, Ponor, Topánfalva, Bisztra, Muska.

A második forrás egy 1630 környékén kelt összeírás a gyulafehérvári uradalomról,³² amely ha teljes egészében fent maradt volna, akkor erre vonatkozó kérdésfeltevésünkre egyértelmű választ kaphatnánk, azonban ez csupán egy *töredék*. Ebben egészbirtokként szerepelnek Poklos, Dálya, Berve, Sztrázsa, Sospatak, részként Drombár és Táté, továbbá Váradja és Benedek, utóbbi kettő esetében nincs feltüntetve a birtok jellege.

A harmadik forrásunk egy 1650-ben készült összeírás a fiskális jószágokról,³³ amelyek közül a gyulafehérvári uradalomhoz összesen 37 „controversia nélkül való fiscalis jószág” tartozott: Tótfalud, Metesd, Celnepatak, Pojána, Diómál, Remete, Ponor, Táté, Drombár, Sospatak, Dálya, Poklos, Felső-Gáld, Váradja, Berve, Alamor, Oláh-Igen, Borbánd, Kisfalud, Sárd, Igen, Boros-Bocsárd, Benedek, Csüged, Gaurány, Tövis, Magyar-Orbó, Monora, Holdvilág, Preszáka, Nagy-Csergöd, Kis-Csergöd, Csanád, Sztrázsa, Szentimre, Sulinka. Ehhez hozzá-

26 *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620). In: *Uő*: Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben. [Bp.] 2011. 111–112.; *Jeney-Tóth A.*: Urunk udvarnépe i. m. 292.

27 *Szilágyi Sándor*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp. 1879. 78.

28 *Mráz [Zimányi] Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 87. (1953) 512–564.; *Trócsányi Zsolt*: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 2005. 217–218.

29 *Szilágyi S.*: Bethlen i. m. 13.

30 Uo.

31 EOE V. 212–213.; *Ember Gy.*: Közigazgatás i. m. 480.

32 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Makkai László. Bp. 1954. (a továbbiakban: Gazdasági iratok) 413–415.

33 EOE XI. 105.

tesszük, hogy az 1603 körül kelt összeírásban is szereplő Topánfalva, Bisztra és Muska 1650-ben a zalatnai fiskális uradalom részét képezte.³⁴

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk a Bethlen-korszak gyulafehérvári uradalmát, továbbá az is bizonyítást nyerhet, hogy az utolsó forrásban szereplő birtoktest nem csupán I. Rákóczi György fejedelem erőfeszítései folytán nőtt ilyen hatalmasra, hanem abban Bethlennek is jókora szerepe volt.

A sort a Gyulafehérvártól távol fekvő, Udvarhelyszékben található Szentegyház- és Kápolnásoláhfalival kezdjük. E településeket Báthory Gábor már 1609-ben mentesítette minden adó és szolgálat alól,³⁵ azonban Bethlen 1614-ben e kiváltságokat a következőképpen egészítette ki: Ezentúl az említett falvak lakói ne függenek a kapitányoktól, királybíráktól, alkirálybíráktól és Udvarhelyszék más tisztségviselőitől, hanem a gyulafehérvári udvarbíró hatásköre alá tartozzanak. Eddigi szokásaik szerint választhassanak maguk közül bírákat és 12 esküdtet. Minden 25 magyar forinton alul értékelt ügyüket saját joghatóságuk tárgyalja, ha ezt az összeget felülmúlják, ügyükben ugyanaz a joghatóság döntsön, de fellebbezhetnek a gyulafehérvári udvarbíróhoz és esküdtjeihez.³⁶ Kiköti, hogy e falvak lakói közül senki se köthesse magát jobbágyul, avagy senkit se kényszeríthessenek jobbágyi állapotba. Ha a széki hatóságok előjogaikban őket sérteni merészelnék, jogukban álljon azokat megvédelmezni. Mindezen szabadságok feltételül szabja, hogy a két Oláhfalva lakossága évente, június folyamán 2000 szál deszkát szállítson saját költségén a gyulafehérvári fejedelmi udvarba. Ezenfelül a két falu területén kötelesek felállítani egy fűrészmalmot, és évente 100 darab deszkakészítésre alkalmas fatörzset oda leszállítani a havasokból. Ezen fatörzsek megmunkálására és Gyulafehérváron kívül más helyre való szállítására azonban nem kényszeríthetők.³⁷ Kötelezettségeik megszabásában bizonyosan szerepet játszhattak a székvárosban elkezdett nagyszabású építkezési munkálatok.

Visszatérve Gyulafehérvár környékére, megállapítható, hogy 1616-ban az uradalom része volt a közeli Csüged. Ekkor ugyanis Debreceni János gyulafehérvári levélkereső amiatt tiltakozott, hogy a csügedi lakosok és nemesek hatalmaskodva elfoglaltak Csüged közelében egy sósapatki határrészt, amely az ő birtoka, és a Várad János udvarbíró által rájuk rótt ítéletet sem fogadták el, sőt az általa felmutatott pecsétes levél ellenére is szántják.³⁸ A jelek szerint Csüged végig a fejedelem birtokában volt, hiszen ezt még kiegészíthetjük azzal az információval, hogy az 1630-ban keletkezett összeírás szerint egy sósapatki (amely fiskális egészbirtok volt) jobbágy lakos csügedi révész volt.³⁹

A tárgyalt korszakban, sőt, úgy tűnik annak előtte is a fejedelmi uradalom részét képezte Kisfalud, ily módon azon kevés fiskális bónumok közé tartozott, amelyet Báthory Gábor fe-

34 EOE XI. 109.

35 MNL OL, F 2 V. p. 44–46.

36 Vélhetőleg az 1615. május 3–19. között tartott gyulafehérvári országgyűlés a mentességek közül ez utóbbit visszavonta, és bár az 1630. január 25.–február 17. között zajló gyulafehérvári országgyűlés LI. articulusa arra utal, hogy a két Oláhfalva erre továbbra is igényt tartott, ekkor ismételtén Udvarhelyszék bírói széke alá utalták lakóit. EOE VII. 254., EOE IX. 100. Az articulusokra Dáné Veronka hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

37 MNL OL, F 2 V. p. 44–48.

38 MNL OL, F 2 V. p. 98.

39 Gazdasági iratok 414.

jedelem nem adományozott el udvartartása tagjainak. 1616-tól kezdve itt két éven keresztül nagyszabású munkálatok folytak, amelynek során a fejedelem első felesége, Károlyi Zsuzsanna számára építtette át az ottani udvarházat, amelyet még Kovacsóczy Farkas, Erdély egykori kancellárja kezdett el építeni a XVI. század végén.⁴⁰

Egy dátum nélküli hiteleshelyi jegyzőkönyvi bejegyzés szövegkörnyezetéből arra következtethetünk, hogy 1617-ben Szentimre egy része fejedelmi tulajdonban lehetett, ugyanakkor az ottani birtokosok adománylevelei is vizsgálat tárgyát képezték, az 1615-ben hozott birtoktörvény alapján. Ekkor a már említett Debreceni János requisitor kérvényezte a fejedelemtől, hogy ottani birtokaiban erősítse meg új adomány címén. Panaszkodott ugyanakkor, hogy a gyulaféhevári udvarbíró Szentimrén levő, saját pénzén szerzett, puszta házhelyeinek és az ott lakó három-négy jobbágyának birtokában háborgatja.⁴¹ Az ügy, úgy tűnik, nem rendeződött megnyugtató módon Debreceni számára, ugyanis újabb kérvényt írt a fejedelemhez, amelyre Bethlen rövid válasza így hangzott: „*Törven szerent igazicizak ell*”.⁴²

1618-ban Topánfalva lakói is az udvarbíró joghatósága alá tartoztak. Ez év márciusában ugyanis az egyik gyulaféhevári „káptalan”, a már sokszor emlegetett Debreceni János és Felvinci Márton aludvarbíró bizonyították, hogy néhány topánfalvi jobbágy panaszra ment az ottani bíró, a tanács és a lakosok ellen Pacolai Kristóf udvarbíró elé Gyulaféhevárra, amiért utóbbi Debrecenit és Felvincit küldte az ügy vizsgálatára.⁴³

Fiskális jószágok meglétére következtethetünk a különböző jogügyletek (határjárás, iktatás) során megjelenő fejedelmi jobbágyság jelenlétéből. Így Berve⁴⁴ 1620-as eladományozásakor henningfalvai, strázsai, besenyői, vingárti és ohábai,⁴⁵ Diómál 1621-ben történő eladományozása során remetei fejedelmi jobbágyság jelentek meg az iktatáson.⁴⁶ Ugyancsak egy jogügylet (végrendelet) kapcsán szerepelnek 1621-ben fejedelmi jobbágyság szomszédsági minőségben Sárdon, amelynek során Dragan Ioan szabados minden mezővárosi jószágát Ajtonyi Jakab deák tordai és vízaknai sókamarásnak, marosportusi praefectusnak hagyta.⁴⁷

A fent bemutatott birtokokon és birtokrészekon kívül azokat a jószágokat is meg kell említenünk, amelyek esetében bizonyos jelek arra utalnak, hogy már Bethlen korszakában az udvarbíró irányítása alá kerültek, és amelyek nagyrésze az 1650-es összeírásban fiskális jószágokként szerepel. Ilyen birtokként jöhetnek szóba Metesd, Gaurány és Pojana, továbbá Gorbó. Mindenik a már említett Ajtonyi Jakab deák tulajdona volt, azonban az ő 1621 után bekövetkező halálával az általa szerzett vagyon lassan szertefoszlott.⁴⁸ 1622 áprilisában Ja-

40 *Kovács András*: Josef Trausch krónikaszerzeményének Bethlen Gábor fejedelemről szóló anekdotái. In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. Papp Klára – Balogh Judit. (Speculum Historiae Debreceniense 15.) Debrecen 2013. 272–273.

41 MNL OL, F 2 V. p. 119–120.

42 MNL OL, F 2 V. p. 120–121.

43 MNL OL, F 2 V. p. 176–179.

44 Berve 1630-ban ismét fiskális birtokként szerepel. Gazdasági iratok 414.

45 MNL OL, F 2 V. p. 371–378.

46 Uo. p. 416–420.

47 Uo. p. 407–408.

48 Személyére nézve l. *Gálfi Emőke*: Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák. In: A Magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok. (Speculum Historiae Debreceniense 12.) Debrecen 2013. 115–126.

kab deák özvegye, Nyíró Anna és István nevű fia amiatt tiltakoztak, hogy Jenei István gyulafehérvári aludvarbíró el akarja foglalni metesdi, pojánai és gaurányi birtokaikat.⁴⁹ Ugyanazon év augusztusában pedig ellentmondtak gorbói részbirtokuk elfoglalásának, amelyet a gyulafehérvári udvarbíró hajtott végre.⁵⁰

Utoljára még beszélnünk kell Vizakna mezőváros esetéről, amelyről azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy fiskális birtokká vált volna, és az 1650-ben összeírt jószágok között sem szerepel. Mégis bizonyos jelek arra utalnak, hogy az uradalom gazdasági vezetője fejedelmi jóváhagyással megpróbálta, ha nem is bekebelezni, de mindenképpen több szolgáltatásra kötelezni a mezőváros lakóit. 1619-ben ugyanis Dombai István vízaknai főbíró és Szigyártó János esküdt polgár a mezőváros összes lakosainak nevében tiltakoztak amiatt, hogy a néhai királyok és fejedelmek által adományozott kiváltságaik és szabadságaik ellenére, amelyeket a jelenlegi fejedelem is megerősített, már két éve kénytelenek elszenvedni, hogy a gyulafehérvári udvarbíró és maga a fejedelem is háborgatja, és olyan szolgálatokra kötelezi őket, amelyeket azelőtt nem kellett teljesíteniük, jóllehet készen állnak arra, hogy a só után járó illetéket szokás szerint megfizessék.⁵¹

Megállapítható ily módon, hogy az 1630-as összeírásban szereplő gyulafehérvári uradalmi birtokok vagy részbirtokok (Poklos, Dálya, Berve, Sztrázsa, Sospatak, Drombár, Táté, Váradja és Benedek) sora kiegészíthető a következőképpen: Szentegyházas- és Kápolnásoláhfalva, Csüged, Kisfalud, Szentimre, Topánfalva, Henningfalva, Strázsa, Besenyő, Vingárt, Ohába, Remete, Sárd és végül Gyulafehérvár maga, amelyről külön nem szóltunk, de nem kétséges, hogy a fejedelem volt a birtokosa. Kérdőjellel ugyan, de szóba jöhet még Metesd, Gaurány, Pojána, továbbá Gorbó. A sor bizonyára nem teljes, de képet ad a székváros körül elterülő uradalom nagyságáról Bethlen uralkodásának első korszakában. A töredékes forrásadottságok alapján is helytállónak érezzük Zimányi Vera megállapítását, mely szerint a fejedelmi birtokokról, jelen esetben a gyulafehérvári uradalom birtokairól elmondható, hogy „a fejedelem azokat ténylegesen kezébe vette”.⁵²

49 MNL OL, F 2 V. p. 436.

50 Uo. p. 442.

51 MNL OL, F 2 V. p. 224.

52 *Mráz V.*: Bethlen gazdaságpolitikája i. m. 555.

FÜGGELÉK

Bethlen udvarbírái és aludvarbírái a tárgyalt időszakban:

Udvarbírák	Aludvarbírák
Egri György (1614) ⁵³	Fogarasi Nagy Tamás (1615) ⁵⁴
Kéméndi Várad János (1615–1616) ⁵⁵	Csikrákosi Bartó István (1616) ⁵⁶
Egri György (1617) ⁵⁷	Felvinci Márton (1617–1618) ⁵⁸
Pacolai Kristóf (1618) ⁵⁹	Jenei István (1622) ⁶⁰
Felvinci Márton (1618–1622) ⁶¹	

THE ADMINISTRATORS OF THE PRINCELY ESTATES OF GYULAFEHÉRVÁR
AND THEIR TERRITORIAL JURISDICTION IN THE FIRST DECADE
OF GABRIEL BETHLEN'S ERA

Keywords: *Gyulafehérvár, estate, court judge, vice court judge, estate administration*

The study aims to discuss the development, the system of administration and the territorial extension of the princely estates of Gyulafehérvár (Alba Iulia) in the first decade of Gabriel Bethlen's era (1613–1623). The princely estate of Gyulafehérvár has been established in the mid-sixteenth century. Before 1556 the estate's landlords were the Bishops and the Chapter of Transylvania. After the secularization the role of these possessions situated around the capital of the Principality, was to supply the court of Gyulafehérvár. The princely estates have been managed by the administrators (*provisores*) with regulated duties and competences.

53 MNL OL, F 2 II. p. 367–368., VI. p. 117.

54 MNL OL, F 2 V. p. 42–43.

55 MNL OL, F 2 V. p. 54.

56 Uo. p. 107–109.

57 Uo. p. 119–120.

58 Uo. p. 176–179., 262–263.

59 Uo. p. 176–179.

60 Uo. p. 436.

61 Uo. III. p. 48.; VI. f. 7r–8r., VI. f. 21r–v.